

Göçebe Kırgız Kültüründe Yün ve Deriden İp Yapımı (XX. yüzyıl)

Baktıbek İshakov*

Merkezî Asya konar göçer toplumlarından biri olan Kırgızların esas geçim kaynağını *cılka* (yılki), *uy* (inek), *koy* (koyun) ve *eçki* (keçi)den oluşan dört hayvan türü oluşturmaktadır. Halk arasında bunlara *tört tülük mal* adı verilmektedir.¹ *Tört tülük mal*, "İlk baharda tüyünü döken dört çeşit hayvan" anlamına gelmektedir. İfade içinde kullanılan *tülük*, "tülek" kelimesi "tüyünü döken" anlamına gelen eski Türkçe bir tabirdir.² Halkın bu hayvanlara *tülük* adını vermesinin nedeni onların tüylerinden faydalanmalarından ziyade daha çok kullanmak için alınan tüylerin yerine bir yıl sonra yenilerinin çıkmasındandır. Zira, bu hayvanların bazılarının tüyleri kısa bazılarının ki de uzun olduğu için hepsinin tüyleri kullanılamaz. Bu bağlamda kısa tüylü olan hayvanlar gurubuna bütün ev hayvanlarıyla birlikte, at, inek, eşek ve katır girer ve adı geçen hayvanların tüyelerine halk arasında 'kısa tüy' anlamında *tük* denirdi. Uzun tüylü olan koyun, keçi ve deve tüyleri çeşitli alanlarda kullanılır ve her üçü de değişik adlarla anılırdı. Bu bağlamda, koyun tüyüne veya yününe *cün*, keçi yününe *tıbit* ve deve yününe de *çuuda* adı verilirdi.³ Bu uzun tüyler arasından ip yapımında kullanılan koyun yünü *cün* adını alır ve yünden yapılan iplerin temel malzemesini oluştururdu. Deve ile keçi yünleri ise yünden elde edilen ipin yapımında daha çok yardımcı veya destekleyici özellikte kullanılırdı.⁴

Kırgızlar arasında koyun yünü genelde yılda iki defa kırkılır ve halk arasında yünün kırıldığı mevsimlere göre *cazgi cün* (bahar yünü) ve *küzgü cün* (sonbahar yünü) adları verilirdi. İp yapımında ise güzün elde edilen yün daha çok tercih edilirdi, zira bu mevsimde elde edilen yün, yaz boyunca hayvan sırtında kalarak iyice güneş aldığı için, bundan yapılan giysiler daha sıcak tutardı. Baharda alınan yünler ise döşeme ve serme gibi eşyaların yapımında kullanılırdı.

* Baktıbek İshakov, Manas Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, Kırgızistan.

¹ Ancak, daha sonra, komşu olan diğer topluluklar ile olan çeşitli ilişkiler dolayısıyla, zamanla halk arasında *töö* (deve), *topoz* (tibet öküzü), *eşek* (eşek) ve *kaçır* (katır) gibi diğer hayvanlar da girmiştir.

² Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, 3. baskı, Ankara 1995, s. 29.

³ E. Abdullayev, D. İsayev, *Kırgız Tilinin Tüştürmө Sөzdügü*, Frunze 1969, s. 634; 707.

⁴ Uzun yünlü hayvanlar arasında yer alan Tibet öküzünün yünü de uzun olmasına rağmen, ip veya her hangi bir malzeme yapımında pek kullanılmazdı. Bu durum onun dışarıdan gelmesinin bir delilidir.

Bugün kırsal kesimde, hemen hemen her ev hanımı yünden ip eğirebilir. Hanımlar sonbaharda kırılmış olan bir veya iki koyunun yününü kış için muhafaza ederler ve kış boyunca boş zamanlarını çocukları ile kocasına yünden *baypak* (çorap), *kolkap* (eldüven), *topu* (şapka) gibi giysiler örerek değerlendirir.

Yünden ip yapımı işini iyi bilen köy hanımlarından Esen kızı Süyündük’e göre, sonbaharda alınan yünün ip hâline getirilmesi için, birtakım işlemlerden geçirilmesi gerekirdi.⁵ Bunun için bir veya iki koyunun yünü,⁶ ilk önce *samin*⁷ (sabun) ile sıcak suda, daha sonra bir kaç defa sabunsuz olarak soğuk suda yıkanır. Zira, kirli veya tozlu yünün bu tozdan ve kirinden arındırılması lazımdı. Ayrıca, yünün arasında sarımsı renkli azıcık yağlı olan kirli kısım da olurdu. Bu kirliliğe *çıbaş* denirdi. Bunun giderilmesi için de birçok defa yıkanmasına ihtiyaç duyulurdu. Yün yıkamakta olan kimsenin yanından geçen kadınlar, ona kolay gelsin mesajını vermek maksadıyla *Çıbaşı çıktı mı?* (Çıbaşı temizlendi mi?) veya *Çıbaşı çıgıp kalgandır?* (Çıbaşı temizlenmiş olmalıdır?) diye seslenirdi.⁸

Suda birkaç defa yıkandıktan sonra, yün yerde *taar* adı verilen kumaş üzerine yayılarak veya *kerme* denilen iki sırtığı birbirine bağlayan uzunca ip üzerine asılarak güneşli havada kurutulurdu. Yün kurutulurken iyice kuruması için zaman zaman güneş görmeyen tarafları üste çıkarılarak değiştirilir, kalın olan yerler de çekilirdi. Kuruduktan sonra da yün güneşli havada birkaç gün veya bir haftadan fazla bırakılırdı. Yünün güneşte iyice kurutulması işine halk arasında *kakşıtuu* denirdi.⁹

Daha sonra güneşli havada iyice bekletilen yünün kıllarının elle temizlenmesi işlemine geçilirdi, bunu bir veya birkaç kadın yapardı. Bu işleme *tituu* veya *cün tituu* denirdi. Yünün

⁵ Bu konuda bk: T. N. Smeshko, “Tkani v Odejde Kirgizov”, *Kostym Narodov Sredney Azii*, Moskva 1979, s. 211-217.

⁶ Bir koyundan ortalama olarak 1,8 ilâ 2,5 kg yün elde edilir. (Esen kızı Süyündük, *doğ: 1961-*, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.)

⁷ Günümüz sabunu ile deterjan türlerinin olmadığı zamanlarda, Kırgızlar sabunu bitkilerden elde ederlerdi. Bunun için, sabunun elde yapılmasında ilk *alabata* adın alan (yüksekliği 30-40 cm) ot türü son baharda kuruduğu zaman toplanır ve bu toplanan kuru ot bir tepecik (70-80 cm yüksekliğinde) hâline getirilerek yakılırdı. Ot yanarken yanında birisi bulunarak onun tamamen yanarak kül hâline gelmesi için sürekli karıştırırdı. Arkasından yanmış olan ot külü toprakla karıştırılmadan alınır ve 20-30 litrelik kazandaki su ile karıştırılarak kaynatılırdı. Yaklaşık 1,5 - 2 saate kadar kaynadıktan sonra kazan içindeki su sararırdı. Bu kaynatılan suya *şakar* adı verilirdi. *Şakar* dibi delikli olan bir kap yardımı ile sarı renkli su çöpünden temizlenirdi. Kirli ve kaba olan kısımlardan arınmış olan sarı renkli su kazan içinde tekrar kaynatılır ve suyun tamamen buharlaşıp kazan dibinde ak renkli deterjan gibi ufak beyaz maddelerin kalmasına kadar bekletilirdi. Daha sonra bu ak renkli maddeye keçi yağı karıştırılırdı. Sonra daha sertleşmemiş olan bu maddeyi karıştırarak üzerine de keçi kılları serpilir, yeterli kadar keçi kılları katıldıktan sonra avuçla yuvarlak şekle getirilir ve kuruması beklenirdi. Artık bundan sonra sabun yapımı işi bitmiş olurdu. Halk arasında bu sabun yapımına *samin köölöö* denir ve eskiden bu yolla elde edilen sabun türüne de *kara samın* adı verilirdi (İmanaalı kızı Keneşbübü, *doğ: 1941-*, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi).

⁸ Arkbağış kızı Bübüacar, *doğ: 1955-* Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

⁹ *Kakşıtuu* veya *kakşuu* eyleminin öznesi ‘*kakşı*’dır ve halk arasında suyun yatağında akmaması, kuruması veya kaplarda suyun tükenmesi anlamında da kullanılır.

suda defalarca yıkanmasına rağmen, yine *pır* ve *çop-car* adını alan ufak tozlar, yün kılları arasına yapışarak kalırdı. Bu *tituu* işi oldukça sıkıcı ve uzun zaman alan bir işti. İp yapımı esnasında kadınlar sıkıcı da olsa bu işi yaparlar, gerektiğinde birbirlerine yardıma da giderlerdi.

Cün tituu işinden sonra yün kıllarının araları iyice açıldığı için yün kabarrı ve küçük bir beyaz tepecik gibi yığılırdı. Sonra bu yığılmış yün bir ucundan çekilerek elle işlenir ve parmak kalınlığında uzun gevşek bir ip şekline getirilirdi. Bir taraftan ip hâline getirilen yün bir taraftan da yığılırdı. Bu işe *çömöktöö* denirdi. *Çömöktöö* işi daha kolay bir uğraş olup iki koyunun yününü bir kadın 2-3 saat içinde yapıp bitirebilirdi. Bütün yün *çömöktöö* işleminden geçirildikten sonra, parmak kalınlığındaki ip yığını, tekrar alınır ve bir diğer işleme tâbi tutulurdu. Bu bağlamda, daha tam ip hâline gelmemiş gevşek ip yığını dürlür ve kâse büyüklüğünde yumaklar yapılırdı. Bu yumaklara *tüydok* adı verilirdi.¹⁰

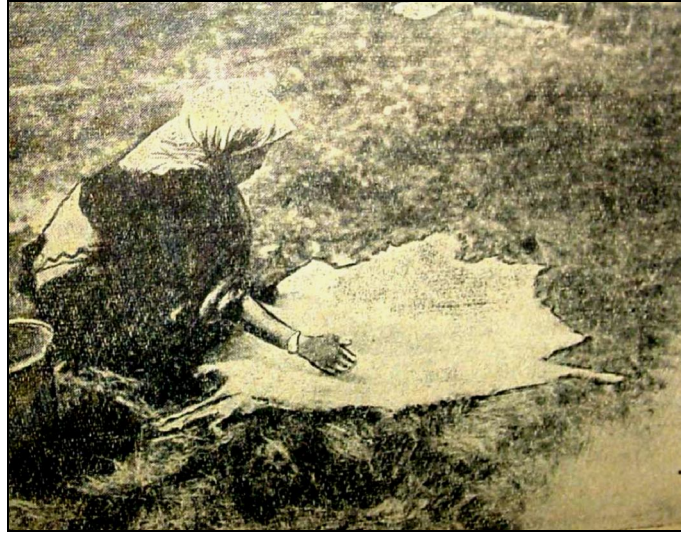

Resim 1: *İyik* ile ip yapılmakta

İşlemin *tüydok* hâline ulaşması, ip için hazırlanan yünün önemli ve birbirini takip eden safhalardan geçmiş olduğunu gösterirdi. Artık temizlenmiş ve kurutulmuş olan yumakları, gerek hemen ip yapımında kullanılır, gerekse uygun bir zamanda çıkarılıp kullanılması için torba içine konularak bekletilebilirdi. Uygun zaman geldiğinde veya soğuk kış vakitlerinde torbadan çıkarılır ve ip yapımı işine devam edilirdi. Ayrıca hanımlar kolay taşınır hâle getirilmiş bu yumakları *baştık* adını alan küçük torbaların içinde komşu ziyaretine giderken yanlarında götürüp, sohbetleri esnasında beraberce işlerini yapabilirlerdi.

¹⁰ Saalı kızı Cırgal, doğ: 1940-, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

Tüydök adını alan yün yumakları son hâline veya ip hâline getirilmesi için en son *iyikke saluu* veya *iyirüü* işlemine baş vurulurdu. Bu işlemin yapımında *iyik*¹¹ adını alan bir alet kullanılır, bu alet yardımı ile ip yapımı işi tam olarak gerçekleştirilirdi. Bu işlemde tüydok olan gevşek ipin bir ucu iyik aletinin beden kısmı olan sapa bağlanır, sol elle ipin bir tarafı yukarıda tutulur ve sağ el ile de iyik aleti bacağın üst kısmına sürülerek kendi etrafında döndürülürdü. Döndükçe de gevşek olan ip sıkılarak ip hâline dönüşürdü. (Resim 1)¹² Bu işlemin sonunda artık ip yapımı tamamlanmış olur ve gerektiğinde bu ipten ihtiyaç duyulan eşyalar yapılırdı.

Resim 2: Deriye yoğurt sürülmesi (M. Aytbayev)

Yünden yapılan ip türü yanında temel ekonomik faaliyetlerin bir diğer küçük parçasını da deri veya deriden yapılan ip türü teşkil etmekteydi. Halk arasında yaygın olarak kullanılan deriye Kırgızcada *teri* denilmekteydi. Derinin de yegâne kaynağı hayvanlardı. Hayvanlardan derinin elde edilmesinden sonra işlenmesi ve kullanılması, halkın bizzat kendileri tarafından yapılırdı.¹³

Teriyi işlemek veya ip hâline getirmek için de şüphesiz belli bir usulün takip edilmesi gerekirdi. Bu bağlamda *teri* işlenmesinin ilk basamağında *cıdituu* adıyla bilinen bir işlem yapılırdı.¹⁴ *Cıdituu*, *terinin* tüyünden arındırılması demektir. Bunun için, yeni kesilen hayvanın derisi kurutulur sonra da üzerine önce yoğurt sürülürdü (Resim 2), güneşli havada

¹¹ *İyikin* sapı *tabılgı* adını alan dağ çubuğundan; *baş* kısmı kurşun madeninden ve *muruntuk* da ince kibrit kalınlığındaki çubuktan olurdu. (İmanaalı kızı Keneşbübü)

¹² Karıbek kızı Miskal, *doğ: 1958-*, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

¹³ Deri işlenmesi ile ilgili bk. E. Sulaymanov, “Pleteniye iz Koji u Kirgizov”, *Poleviye İssledovaniya İnstitutu Etnografii*, Moskva 1983, s. 178-183.

¹⁴ İmanaalı oğlu Kocomkul, *doğ: 1941-* Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi; A. Akmataliyev, *Kırgızdın Kol Önrçülüğü*, Bişkek 1996, s. 224.

hafifçe yine kurutulur ve hızlı akan suda 3-5 saat veya bazen bir gün boyunca bekletilirdi. Sonra bıçak veya orak gibi keskin aletler ile *tükleri* kazılırdı. Böylece *teri* üzerindeki *tükler* gider ve *teri* kıllarından arındırılmış olurdu.

Bu işlemin tamamlanmasını takiben *Terini malmaga saluu*¹⁵ (deriyi sepileme) aşamasına geçilirdi. *Tükünden* arınmış ve birkaç gün suda bekletilmiş olan *teri*, yine güneşli havada biraz kurutulur ve *aşatki*¹⁶ olarak bilinen deri mayasının içine konulurdu. *Aşatki* içerisinde bir haftadan fazla bekletilen *teri*, *aşatki*yı iyice sindirmiş olurdu. Bunu takiben, maya içinden çıkarılan *teri* suda iyice yıkanırdu. Bu işlem sonrasında *teri* çok yumuşardı. Arkasından ise *iyLöö* veya *talkuuga aluu* adındaki diğer bir işleme geçilirdi.¹⁷ Bu işlemde ağaç ve sopadan yapılan ve *talkuu* adını taşıyan aletin yardımıyla, yumuşamış olan *teri* vurularak inceltir ve uzatılırdı. Hemen arkasından *teriye*, *öñdöö* veya *boyoo* adını alan renk verme işlemi gelirdi. Bunun için *teri*, kireç ile beyaz renge boyanırdı.¹⁸ Ayrıca kirecin yanında *ışkın* veya *ışkın tüp* adıyla bilinen bir yaban bitkisinin kökünden yapılan boya da kullanılırdı. *İşkın tüp*¹⁹ ile boyanan *teri*, sarı veya sarımsı bir renk alır ve bu renk kolay kolay çıkmazdı. Renklendirme işi, *terinin* işlenmesinin son safhasını oluşturmaktaydı. Bundan sonra *teri*, *kayış* adını alan son hâline gelir²⁰ ve kullanıma veya eşya yapımına hazır olurdu. Bu gibi işlemden geçen ve *kayış* hâline gelmiş deriden de *kök*²¹ adını alan deri ipler yapılır ve sosyal hayatta kullanılırdı. (Resim 3)²²

¹⁵ Akmataliyev, *age.*, s. 224.

¹⁶ Yoğurt, tuz ve unun karışımı ile yapılan “*aşatki*” deriyi yumuşatıcı özelliğe sahip olan bir madde idi.

¹⁷ Akmataliyev, *age.*, s. 224.

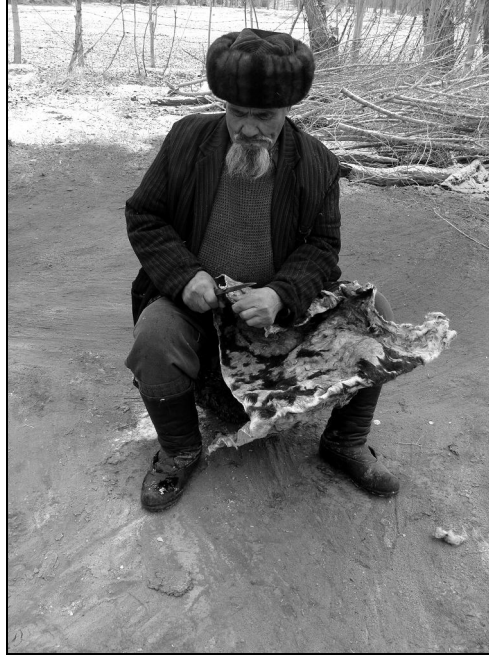
¹⁸ Bayakun oğlu Karagul, *doğ.*: 1936- Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi. Akmataliyev, *age.*, s. 224.

¹⁹ Abdullayev, İsayev, *age.*, s. 754.

²⁰ M. Aytbayev, S. İvanov, “Tisneniye Po Koje”, *Narodnoye Dekorativno-Prikladnoye İskusstvo Kirgizov*, Frunze 1962, s. 125-130; A. Akmataliyev, “Teriden Casalgan Buyumdar”, *Mugalimder Gazetası*, Frunze 28 Temmuz 1989.

²¹ Abdullayev, İsayev, *age.*, s. 343.

²² Tüngatar oğlu Apış, *doğ.*: 1940-, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

Resim 3: *Kayışçı* deriyi işlemekte

Sonuç olarak, günümüzde gelişen teknolojinin sağladığı imkanlar ile ip yapımı tekniği daha kolaylaşmış ve çeşitli yapım teknikleri geliştirilmiştir. Ancak, buna rağmen, Kırgızistan’ın kırsal kesimlerinde, geleneksel ip yapma tekniği hâlâ devam ettirilmektedir. Zira, giysi türleri, at eyer takımı, keçe ev, kamçı gibi milli eşyalar günlük hayatta kullanıma devam ettirilmekte ve onların yapım tekniği ve malzemeleri geleneksel yapısını korumaktadır. Bunun bir diğer nedeniyse yeni teknolojiyle yapılan yeni ip türlerinin eski hayat tarzı eşyaların yapımında dayanıksız ve gerek kalite gerekse boyut olarak elverişsiz olmasıdır. Onun için bugün köylerde hemen hemen her kadın, annelerinden öğrendiği yünden ip yapma tekniklerini geliştirip kızlarına öğretirlerken, erkekler de deri işlemeciliğini oğullarına öğreterek bu geleneksel usulü babadan oğula geçirmektedirler. Sadece Kırgızların değil bütün Türk kökenli kavimlerin ortak kültürel varlığı olan bu maddi ve manevi varlıklar, köşede kalsa da, oralandaki halkın ihtiyaçlarını karşılayarak kendine has özellikte kuşaktan kuşağa geçerek korunmaktadır.

Kaynak kişiler:

Akbağış kızı Bübüacar, *doğ:*1955- Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

Bayakun oğlu Karagul, *doğ:*1936- Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

Esen kızı Süyündük, *doğ:*1961-, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

Isak kızı Süyün, *doğ:* 1954-, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

İmanaalı oğlu Kocomkul, *doğ:1941-* Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi;

İmanaalı kızı Keneşbübü, *doğ:1941-*, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi).

Karıbek kızı Mıskal, *doğ:1958-*, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

Saalı kızı Cırgal, *doğ:1940-*, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

Tüngatar oğlu Apış, *doğ:1940-*, Narın bölgesi, Aktalaa ilçesi, Kurtka köyü ahalisi.

Kaynaklar

Abdullayev, E., D. İsayev, *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdüğü*, Frunze 1969.

Akmataliyev, A., *Kırgızdın Kol Önörçülüğü*, Bişkek 1996.

Akmataliyev, A., “Teriden Casalgan Buyumdar”, *Mugalimder Gazetası*, Frunze 28 Temmuz 1989.

Aytbayev, M., S. İvanov, “Tisneniye Po Koje”, *Narodnoye Dekorativno-Prikladnoye İskusstvo Kirgizov*, Frunze 1962, s. 125-130.

Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. I, 3. baskı, Ankara 1995.

Smeshko, T. N., “Tkani v Odejde Kirgizov”, *Kostym Narodov Sredney Azii*, Moskva 1979, s. 211-217.

Sulaymanov, E., “Pleteniye iz Koji u Kirgizov”, *Poleviye İssledovaniya İnitututa Etnografii*, Moskva 1983, s. 178-183.